

KLASİK FIKİH DOKTRİNİNDE TAHARRÎ

 Davut İLTAŞ^a

Öz

Fıkıh terimi olarak sözlük anlamı doğrultusunda “Bir şeyin hakikatine vakıf olmanın mümkün olmadığı durumlarda galip rey ile o şeyin araştırılması” şeklinde tarif edilen taharrî, kible yönünün bilinmemesi meselesinde olduğu gibi mükellefin, karışıklığın bulunduğu bir olayla karşılaşması durumunda hükmü uygularken başka bir delil bulamaması halinde ne yapacağı konusunda bir kanaat oluşturmastır. Fıkıh usulünde müstakil bir delil olarak kabul edilmemekle birlikte bazı konularda taharrîye başvurulacağı belirtilmiştir. Taharrî konusu teorik boyutu ve fıkhîteki uygulaması itibarıyla diğerleriyle kıyaslandığında Hanefî fıkıh doktrininde daha fazla üzerinde durulan bir kavramdır. İmam Muhammed, taharrînin söz konusu olduğu konuları “Kitâbu’t-Taharrî” başlığı altında müstakil bir bölümde toplayan ilk fakihtir. Bu tutum, sonraki bazı Hanefî fakihler tarafından devam ettirilse de ilerleyen dönemlerde taharrî ile ilgili konular, fıkhın ilgili olduğu konulara dağıtılarak müstakil bir konu olmaktan çıkarılmıştır. Fıkıhta özellikle ibadet alanında uygulama alanına sahip olan taharrî, *tevahhî* kelimesiyle eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Hanefîlerde *taharrî*nin özellikle ibadetlerle ilgili, *tevahhî*nin ise muamelâtla ilgili konularda kullanıldığı yönünde bir ayrım yapılmışsa da bu, genel geçer bir ayrım olarak kabul görmemiştir. Zann-ı galip derecesinde bir kanaat ifade etmesi sebebiyle literatürde zaman zaman içtihat, ilham ve ihtiyatla birlikte veya birbirleri yerine kullanılsa da taharrî içtihat ve ihtiyattan, yine benzer yönleri bulunsa da kalbe doğan ilhamdan da farklı bir kavramdır. Şâz sayılabilecek bazı görüşler bir tarafa bırakılacak olursa diğer delillerin bulunmaması halinde meşru bir yol olduğu Kitab, Sünnet, icmâ ve akıl deliliyle temellendirilen taharrîye hangi konularda ve hangi durumlarda başvurulacağı konusunda mezhebî bazı farklılıklar söz konusudur. Literatürde ilgili olduğu konular itibarıyla taharrîye başvurulup başvurulmayacağı konusunda da bazı küllî kaideler oluşturulmuştur.

Anahtar kelimeler: İslam hukuku, taharrî, tevahhî, içtihat, ihtiyat, ilham, ihtilat.

^a Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, diltas@erciyes.edu.tr

TAHARRÎ IN CLASSICAL FIQH DOCTRINE

Abstract

As a technical term in Islamic jurisprudence, taharrî is defined in accordance with its lexical meaning as “the investigation of an issue through predominant opinion when access to its truth is not possible.” It applies in situations where the individual responsible for adhering to religious rulings (mukallaf) encounters ambiguity in a matter -such as not knowing the direction of the qibla- and cannot rely on other evidence, prompting them to form a judgment based on investigation. While not recognized as an independent source of evidence in Islamic jurisprudence (usul al-fiqh), its application has been acknowledged in specific contexts. Among the Islamic legal schools, taharrî has been given comparatively greater attention within the Hanafi doctrine. Imam Muhammad was the first jurist to compile matters related to taharrî under the title Kitab al-Taharrî. Although this approach was continued by some later Hanafi jurists, over time, discussions about taharrî were dispersed into topics relevant to different areas of Islamic law, and it ceased to be treated as an independent subject. Primarily applied within the domain of worship (‘ibādât), taharrî is sometimes used interchangeably with the term tawahhî. However, in Hanafi jurisprudence, a distinction has been drawn between these terms, with taharrî predominantly associated with acts of worship and tawahhî linked to transactional matters (mu‘āmalât). Nonetheless, this distinction has not been universally accepted. Due to its reliance on forming a predominant opinion (zann al-ghālib), taharrî is occasionally equated with ijtihad, ilham (inspiration), and ihtiyat (precaution) or used in their stead, yet it differs from these concepts despite some overlapping characteristics. Setting aside marginal opinions, the legitimacy of taharrî in the absence of other evidence is substantiated through the Quran, Sunnah, scholarly consensus (ijma’), and rational arguments. However, there are juristic differences regarding the contexts and conditions under which taharrî can be applied. Furthermore, general principles (kullî qawā‘id) have been established in the literature to determine whether and to what extent taharrî should be utilized in specific cases.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Keywords: Islamic Law, taharrî, tawahhî, ijtihad, ihtiyat, ilham, ihtilât.

Giriş

Bir kavramın terim anlamını kazanması, genellikle sözlük anlamında kullanılan bir kelimenin anlam daralmasına uğraması yoluyla gerçekleşmektedir. Bu şekilde terim anlamını kazanan kavramlarda kelimenin terim anlamıyla sözlük anlamı arasındaki bağlantı devam

etmektedir. Diğer yandan içeriği açısından bir terimin benzerlerinden ayırt edilebilmesi için efradını cami ağyarını mani bir şekilde tanımlanması oldukça önemlidir. Kimi zaman aynı terim, farklı disiplinlerde farklı anlamlarda kullanıldığı gibi, farklı terimlerin aynı anlamda kullanılması da söz konusu olabilmektedir.

Fıkıhta kullanılan taharrî kelimesi de sözlük anlamıyla bağlantısını devam ettiren terimlerden biridir. Kelimenin terim anlamı, büyük ölçüde sözlük anlamı çerçevesinde şekillenmiştir. Aynı içeriğe sahip olan tevahhî (التَوَحَّى) kavramının, kullanıldığı konular itibariyle taharrî kavramıyla aynı olup olmadığı konusunda görece bir belirsizlik söz konusudur. Diğer yandan farklı açılardan taharrî ile benzerlik taşıyan *ilham*, *icthâh* ve *ihtiyat* gibi kavramlardan farkının ortaya konulması da taharrînin mahiyetinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Taharrî konusunda makale ve tez düzeyinde daha önce yapılmış birtakım çalışmalar mevcut olmakla birlikte bu çalışmalarda, kaynaklardaki bilgilerin değerlendirilmesi noktasında ve taharrî ile benzerlik taşıyan *ilham*, *icthâh* ve *ihtiyat* gibi kavramlardan farkının ortaya konulmasında bazı hatalı değerlendirmeler mevcut olup makalede bunların önemli olanlarına işaret edilmiştir.

Taharrînin daha çok kavramsal düzeyde incelendiği bu çalışmada önce taharrî kavramının sözlük ve terim anlamları üzerinde durulacak, ardından çeşitli açılardan benzerlik taşıyan diğer kavramlarla taharrî arasındaki benzerlik ve farkın ne olduğu ortaya konulmaya çalışılacak, fıkıh ve fıkıh usulünde taharrîye hangi konularda ve hangi şartlarda başvurulduğu ele alınacaktır.

Mükelleflerin karşılaştığı ve beklemeye tahammülü olmayan birtakım amelî konulardaki sıkıntıların pratik bir şekilde çözülmesi noktasında taharrî, oldukça önemli bir imkân sunmaktadır. Teknolojik gelişmeler neticesinde iletişim ve ulaşım imkânlarının gelişmesi ve artmasıyla birlikte günümüzde taharrîye başvurulması, bu imkânların olmadığı dönemlere nispetle azalmış olmakla birlikte tamamen ortadan kalkmış değildir. Bu yüzden ihtiyaç duyulması halinde mükellefin hâlâ kendisine müracaat edilebileceği bir yol olarak varlığını sürdürmekte ve kolaylık sağlamaktadır.

A. Taharrî'nin Sözlük Anlamı

Fıkıh usulünde bir şekilde diğer delillere dâhil edilen ve çoğunlukla ibadet ve ibadet içerikli konularda uygulama alanına sahip bir kavram olan *taharrî* kelimesi, sözlükte kastetmek, yönelmek, en uygun ve doğru olanı

araştırmak anlamlarına gelir. Kelimenin türediği *h-r-y* kökü¹ ise birkaç anlama gelir.

Ebû Hafs Necmeddîn en-Neseî (ö. 537/1142), kelimenin kök anlamı konusunda dilcilerin söylediklerini derleyip toparlayarak her biri açısından taharrînin ne anlama geldiğini şu şekilde açıklar:

a) Bazılarına göre taharrî taraf, yön anlamına gelen *harâ* kelimesinden türemiştir. Hz. Peygamberin Mekke’de uzlete çekildiği dağ ve mağaranın adının *Hirâ* olması da buradan gelir. Bu anlama göre taharrî, bir duruma ilişkin birbirine benzeyen ve karışık yönlerin bulunması durumunda bunlardan birine yönelmektir.

b) Bazılarına göre taharrî eksilmek anlamına gelen *harâ, yahrî, haryen* şeklindeki kullanımdan türemiştir. Bu anlamda *taharrî*, karışık olan durumun bazı yönlerinin azalıp doğru olan yönün ağır basması için gösterilen çaba sonucunda karışıklığın azaltılması demektir.

c) Bazılarına göre ise taharrî, kuşların yumurtlamak için seçtiği en uygun yer anlamına gelen *الحرى* kelimesinden türemiştir. Bu anlamda taharrî, karışıklık durumunda kalpte doğruluğu konusunda oluşan en doğru, en uygun anlama yönelmektir.²

İbn Fârîs (ö. 395/1004), bu anlamlara ek olarak *بحر* *فلان* *بالمكان* şeklinde kullanılması durumunda bir yerde kalmak, eylemek anlamına geldiğini belirtir.³ Neseî, bu anlama göre de taharrînin istenilen şeyin hakikatine ulaşmanın mümkün olmadığı durumlarda doğruyu araştırmak için çaba sarf etmede sebat etmek anlamına geldiğini belirtir ki, bunu sonuç itibarıyla birinci veya üçüncü anlama dâhil etmek mümkündür.

Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009’dan sonra) ise *harâ* kelimesinin esas itibarıyla sığınılacak yer (*me’vâ*) olduğunu, kuşların yumurtlayıp tünedikleri yer anlamında da kullanıldığını ifade eder⁴ ki, bu da üçüncü anlama dâhil edilebilir.

Kelimenin sözlük anlamına ilişkin bu açıklamalar dikkate alındığında taharrînin karışık yönleri bulunan ve hakikatine tam olarak vakıf

¹ Kelimenin türediği kök, *el-Muğrib* gibi bazı kaynaklarda *ح ر ي* şeklinde, *Tilbetü’t-Talebe* gibi bazı kaynaklarda *ح ر و* şeklinde, *Muhtârû’s-Sihâh* gibi bazı kaynaklarda ise *ح ر ا* şeklinde verilmektedir.

² Neseî, Ebû Hafs Necmeddîn, *Tilbetü’t-Talebe fi’l-İstılâhâtî’l-Fıkhiyye* (Bağdat: el-Matbaatü’l-Âmire, 1311), 90-91.

³ İbn Fârîs, Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Fârîs, *Mücmelü’l-Lüga*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986), 229.

⁴ Askerî, Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku’l-Lugaviyye* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1426), 144.

olunamayan bir meselede bu yönlerden birinin diğerine/diğerlerine ağır basması noktasında çaba sarf etmek olduğunu söylemek mümkündür ki, kişi bu çaba sonucunda oluşturduğu kanaat doğrultusunda hareket eder.

Taharrî ile eşanlamlı olan ve taharrîyi açıklamak için kullanılan الوُحْي kökünden türeyen *tevahhî/teahhî* kelimesi de aynı şekilde sözlükte kastetmek ve yönelmek anlamına gelir.⁵

Taharrî kelimesi, Kur'an ve Sünnette de yukarıda belirtilen sözlük anlamları doğrultusunda kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerîm'de sadece bir yerde (Cin, 72/14) cinlerin de inanç bakımından iman edenler ve hak yoldan sapanlar olarak ikiye ayrıldığı belirtildikten sonra inananların doğru yola yöneldikleri "taharrav raşadâ" şeklinde ifade edilmiştir. Hz. Peygamberin *"Kadir gecesini Ramazan'ın son on gününde arayın"* ve *"لا تتحرّوا بالصلاة طلوع الشمس وغروبها"* *"Güneş doğarken ve batarken namaz kılmaya kalkmayın"* şeklindeki sözlerinde de araştırmak, kastetmek ve yönelmek anlamında kullanılmıştır.⁶

B. Taharrînin Terim Anlamı

Bir fıkıh terimi olarak taharrînin yukarıdaki sözlük anlamları doğrultusunda şekillendiğini söylemek mümkündür. Buna göre *taharrî*, mükellefin karışık yönleri bulunan bir meseleyle karşılaşması durumunda kendisinden daha güçlü bir delil bulamadığı durumlarda kalbinin şahitliğiyle ağır basan yönü tercih edip hükmü uygulama konusunda buna göre hareket etmesidir. Bu yüzden taharrîye, daha çok kıblenin tayini, temiz su, elbise ve kapların necis olanlarla karışması gibi karışıklığın (iştibah/ihtilat) bulunduğu durumlarda başvurulmaktadır. Bununla birlikte çok yaygın olmamakla birlikte bazı Mâlikî fıkıh eserlerinde namazların rekâtlarının karıştırılması üzerine yapılan sehiv secdesi için *secdetü't-teharrî* ifadesi kullanılmaktadır.⁷ Yine hadis rivayetinde, rivayet edilen hadisin mevsukiyetini tespit etmek ve izini sürmek amacıyla yapılan araştırma ve soruşturmaya da *taharrî* denildiği gibi bu konuda titizlik gösterenler için de

⁵ Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmarrâî (Mektebetü Hilâl, ts.), 3/286, 8/430.

⁶ İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Cezerî, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 1/376.

⁷ İbn Ebî Zeyd, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd el-Kayrevânî, *en-Nevâdir ve'z-Ziyâdât*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999), 1/384, 403; İbn Rüşd (el-Cedd), Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-Tahsîl* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 2/105; İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed el-Vergammî, *el-Muhtasarü'l-Fıkhi*, thk. Hâfız Abdurrahman Muhammed Hayr (Müessesetü Halef Ahmed, 2014), 1/304.

ehlû't-taharrî deyimi kullanılmaktadır.⁸

Taharrî gerek teorik yönleri gerekse fıkihtaki uygulama alanı itibarıyla Hanefî fıkıh literatüründe diğerlerine nispetle daha fazla üzerinde durulan bir kavramdır. Özellikle Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Mebsût*'unun "Kitâbü't-Taharrî" bölümünün girişinde taharrînin söz konusu olduğu meselelere geçilmeden önce kavramın teorik yönüyle ilgili önemli ve detaylı sayılabilecek bilgi ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Serahsî, taharrîyi "Bir şeyin hakikatine vakıf olmak mümkün olmadığında galip rey ile o şeyin araştırılması" şeklinde tarif etmiştir.⁹ Kısmen farklı ifadelerle de olsa bu tarifi İbn Nüceym (ö. 970/1563) ve İbn Abidîn (ö. 1252/1836) gibi sonraki Hanefî fakihler tarafından da benimsendiği görülür.¹⁰

Kaynaklardaki açıklamalar dikkate alındığında taharrî konusunda vurgu yapılan noktanın, daha güçlü bir delil, emâre ve işaret gibi karışıklığı giderecek başka bir yolun bulunmaması durumunda başvurulacak bir yol olduğudur.

Durum böyle olmakla birlikte bazı çağdaş araştırmacılar, taharrî konusunda Serahsî'nin *el-Mebsût*'una atıfta bulunularak (10/186) şöyle demektedir:

"Mükellefin bir hükmü uygulayabilmek için ihtiyaç duyduğu bir bilgiye kesinlik derecesinde sahip olmaması halinde mevcut delil, işaret ve emareleri kullanarak zann-ı galiple, bunlar da yoksa kalbinin şehadetine bağlı olarak bir kanaat edinme çabası manasında kullanılır."¹¹

Bir diğer araştırmacı ise Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Tuhfetü'l-Fukahâ*'sına (s. 683) ve yukarıdaki makaleye atıfta bulunarak aynı değerlendirmeyi şu şekilde tekrarlamıştır:

"Buna göre taharrî, mükellefin bir hükmü uygulayabilmek için ihtiyaç duyduğu bir bilgiye kesin derecesine sahip olmaması halinde mevcut delil, işaret ve emareleri kullanarak zann-ı galiple, bunlar da yoksa kalbinin şehadetine bağlı olarak bir kanaat edinme çabasıdır."¹²

⁸ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebû Amr Takiyüddîn Osmân b. Salâhiddîn, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Âişe Abdurrahmân (Dâru'l-Meârif, ts.), 352, 355.

⁹ Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1993), 10/185.

¹⁰ İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* (Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, ts.), 2/268.; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 2/352.

¹¹ Savaş Kocabaş, "İslam Hukukunda Mükellefin İctihadı (Taharrî) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014), 299.

¹² İhsan Akay, "İslam Hukukunda Bir İctihad Yöntemi Olarak Taharrî/Tevahhî", *Turkish Studies* 13/17 (2018), 8.

Serahsî ve Semerkandî'nin atıfta bulunulan yerlerdeki ifadeleri incelendiğinde bu değerlendirmeleri haklı kılacak ifade bulmak bir yana tam tersini söyledikleri görülmektedir. Mesela Serahsî, taharrî konusunu kible meselesi üzerinden ele alırken kible yönünün ya bir delille ya da delil olmadığına taharrî ile bilineceğini ifade ettikten sonra kible yönünü belirten mihrapları, mihrap bulunmadığında kible yönünü bilen belde halkına sormayı ve yıldızların konumundan hareketle kible tayinini delil kapsamına giren şeylerden saymış, bunların bulunmaması durumunda kiblenin tayin edilmesi konusunda taharrînin farz olduğunu açıkça ifade etmiştir.¹³ Aynı şekilde Semerkandî de Serahsî'nin delil kapsamında saydığı üç durumda taharrîye başvurulmasının caiz olmadığını açıkça belirtir.¹⁴ Meselenin diğer kaynaklarda ele alınışı da Serahsî ve Semerkandî'nin bakışı doğrultusunda olup mesela Kâsânî (ö. 587/1191) de belirtilen durumlarda taharrîye başvurulmasının caiz olmadığını belirtir.¹⁵

Taharrî, esasında mükellefin karşılaştığı karışık durumda ne yönde hareket edeceğine dair bir kanaat oluşturmaktır. Bu kanaatin, dolayısıyla da taharrînin mahiyetini kavrama noktasında Hanefî fakih ve usulcülerin taharrîden bahsederken sıklıkla yer verdikleri *kalbin şehadeti* ifadesi önemlidir. Bu kanaat, kimi zaman galip zan, kimi zaman galip rey olarak ifade edilirken kimi zaman kalbin şehadeti olarak ifade edilir. Bu yüzden Debûsî (ö. 430/1039), taharrîyi bazen yalın olarak kullanırken bazen de *et-taharrî bi'l-kalb* şeklinde kalple ilişkilendirerek kullanır.¹⁶

Fürû fıkıh söz konusu olduğunda taharrî, daha çok ibadet ve ibadet içerikli konularda kendisine başvuru bir yoldur. Bu yüzden bazı tariflerde taharrî, ibadetlerle ilgili konularla kayıtlanmıştır.¹⁷ Hanefî fıkıh literatüründe erken dönemlerden itibaren taharrînin söz konusu olduğu konuların bir başlık altında toplandığı görülür. "Kitâbu't-Taharrî" başlığı altında bu konuları ilk toplayan kişi, İmam Muhammed ö. 189/805) olmuştur.¹⁸ Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945), Serahsî ve Burhâneddîn el-Buhârî

¹³ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/190-191.

¹⁴ Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed, *Tuhfetü'l-Fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/119-120.

¹⁵ Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 1/118.

¹⁶ Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh (Abdullâh) b. Ömer b. İsmâ, *Takvîmü'l-Edille*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 216, 407.

¹⁷ Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Alî b. Muhammed, *Keşşâfû Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996), 1/390.

¹⁸ Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen, *el-Asl (el-Mebsût)*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efğânî (İdâratü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye, ts.), 3/1.

(ö. 616/1219) gibi sonraki bazı Hanefî fakihler tarafından yazılan eserlerde taharrî ile ilgili konular yine “Kitâbu’t-Taharrî” başlığı altında müstakil olarak incelenmiş olsa da diğer eserlerde bu başlık terk edilmiş ve taharrînin söz konusu olduğu konular, ilgili olduğu yerlere serpiştirilmiştir.

Birbirinin eşanlamlısı olmakla birlikte fıkıh literatüründe *taharrî* kelimesinin kullanımı, *tevahhî*den daha meşhur ve yaygındır. Serahsî ise taharrî ve tevahhî arasında söz konusu olduğu konular açısından bir ayrıma giderek tevahhînin muamelât konularında, taharrînin ise ibadetle ilgili konularda kullanıldığını belirtir.¹⁹ Serahsî’nin böyle bir ayrım yapmasının nedeni, Hz. Peygamberin namazların rekâtını karıştıran kişinin ne yapması gerektiğini ifade ederken ilgili rivayette taharrî kelimesini, mirasla ilgili kendisine başvuran iki kişinin ne yapması gerektiğini ifade ederken de ilgili rivayette *tevahhî* kelimesini kullanmış olmasıdır. İbn Nüceym ve İbn Âbidîn gibi sonraki dönem bazı Hanefî fakihleri de aynı ayrımı yaparken²⁰ muhtemelen Serâhsî’nin *el-Mebsût*’undaki bu ayrımına dayanmıştır. Bununla birlikte namazı eksik mi fazla mı kıldığı konusunda şüphe eden kimsenin ne yapması gerektiğine ilişkin İbn-i Mesud’dan gelen rivayette Hz. Peygamberin *tevahhî* kelimesini kullandığı görülmektedir. Yine aynı konuda İbn Ömer’den aktarılan sözde de İbn Ömer de *tevahhî* kelimesini kullanılmıştır. Bu yüzden Serahsî’nin yaptığı bu ayrımın, fukahânın geneli tarafından kabul görmediğini belirtmek gerekir.

C. Taharrî ile İlişkilendirilen Kavramlar

Bilgi değeri bakımından zan ifade etmeleri ve kimi zaman birlikte veya birbirinin yerine kullanılması sebebiyle taharrî, fıkıh ve fıkıh usulünde ilham, ihtiyat özellikle içtihat kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir. Ancak taharrî ile bu kavramlar arasında nüanslar bulunduğunu söylemek gerekir ki, bu nüanslar sayesinde taharrî diğer kavramlardan ayrılmaktadır.

1. Taharrî ve ilham

İkisi de kalbe doğan bir şey olmakla birlikte ilham ve taharrî bazı yönleri itibarıyla birbirinden ayrılır. Semerkandî taharrînin ilhamdan farkını şu şekilde açıklar: İlham, Allah’tan gelen bir şey olup vera’ sahibi adil kişi hakkında söz konusu olur, fâsık hakkında söz konusu olmaz. Diğer yandan hak olan ilham, sadece ilhama mazhar olan kimseyi bağlar, başkası hakkında delil teşkil etmez ve kendisine ilham gelen kişinin, başkasını bu ilham doğrultusunda amel etmeye davet etmesi caiz değildir. Hükümlerde yapılan

¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/185.

²⁰ İbn Nüceym, *el-Bahru’r-Râik Şerhu Kenzi’d-Dekâik*, 2/268; İbn Âbidîn, *Reddû’l-Muhtâr ale’d-Dürri’l-Muhtâr*, 2/352.

taharrî ise âdil olsun fâsık olsun herkes hakkında meşrudur. Mükellef, diğer şer'î ve aklî deliller bulunmadığında karşılaştığı durumlar hakkında taharrîye başvurur ki, bu, karşılaştığı durumla ilgili bir değerlendirme yapıp nasıl hareket edeceği yönünde bir kanaat oluşturması ve buna göre hareket etmesidir.²¹

2. Taharrî ve içtihat

Taharrînin zaman zaman içtihatla birlikte kullanıldığı veya taharrî yerine içtihadın da kullanıldığı görülür. Mesela İbn Nüceym, fukahânın geneli tarafından taharrî kapsamında değerlendirilen temiz ve necis suyun bulunduğu kapların, temiz ve necis elbiselerin karışması meselelerine yer verirken içtihat kelimesini kullanmıştır.²² Yine Kudûrî (ö. 428/1037), namazların rekâtlarının sayısının karıştırılması durumunda taharrîyi emreden hadisteki taharrîyi, Hz. Peygamberin içtihadı emrettiği şeklinde vermiştir.²³

Bu şekilde birbirinin yerine kullanılması, her ikisinde de araştırma ve çaba harcamanın söz konusu olması ve ikisinin de bilgi değeri bakımından zan ifade etmesi, bazı çağdaş araştırmacıları taharrînin, içtihadın bir türü olduğu, İslam hukukçularının taharrî, ihtiyat ve içtihat kavramlarını birbirinin yerine kullandığı, içtihat için yapılan tanımın taharrî için de geçerli olduğu ve fıkıh literatüründe taharrînin içtihattan daha kapsamlı bir terim olduğu şeklinde değerlendirmelere sevk etmiştir.

Mesela bu araştırmacılarından biri, taharrî ve içtihat arasındaki ilişki konusunda şöyle demektedir: “Fıkıhta taharrî yerine kullanılan başka terimler de vardır. Bunlardan biri içtihatır. ... Tariflerinden anlaşılacağı gibi fıkıh literatüründe taharrî, içtihattan daha kapsamlıdır. ... Buna göre, her içtihat taharrîdir, fakat her taharrî içtihat değildir.”²⁴

Bir diğeri ise benzer şekilde hem makalesinin başlığında hem de makalesinin muhtelif yerlerinde taharrînin bir içtihat yöntemi olduğunu belirtmekte, taharrî ve içtihat arasındaki ilişkiyi “Her içtihat taharrîdir, fakat

²¹ Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed, *Mizânü'l-Usûl fî Netâici'l-Ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülber (Katar, 1984), 683-684; Molla Fenârî, Şemsüddîn Muhammed b. Hamza, *Fusûlü'l-Bedâyi' fî Usûli's-Serâyi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/446.

²² İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm el-Mısrî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, çev. Osman Bayder (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 95.

²³ Kudûrî, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr, *et-Tecrîd*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cuma Muhammed (Kahire: Dâru's-Selâme, 2006), 2/687.

²⁴ Kocabaş, “İslam Hukukunda Mükellefin İctihadı (Taharrî) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması”, 299.

her taharrî içtihat değildir.” şeklinde vermektedir.²⁵

Kanaatimizce bu değerlendirmeler tartışmaya açıktır. Zira taharrî ile kullanılan ya da taharrî yerine kullanılan içtihat, bu değerlendirmelerin aksine içtihadın terim anlamından ziyade sözlük anlamıyla ilgilidir. Bu yüzden taharrîyi terim anlamında kullanılan içtihadın bir türü olarak veya bir içtihat yöntemi olarak değerlendirmek pek isabetli sayılmaz. Zira taharrî ile içtihat arasında esaslı farklılıklar bulunmaktadır. İctihat, bu işi yapacak kimsede bir ehliyeti, yetkinliği gerektirirken taharrî, içtihat yeterliliğine sahip olmayan kimselerin de başvurabileceği bir yoldur. Diğer yandan içtihat bir şekilde bir asla dayanırken taharrî, bu şekilde dayanılacak bir aslın bulunmaması durumunda başvurulacak bir yoldur. Yine *tahkiku'l-menât* içtihadı bir tarafa bırakılacak olursa içtihat esas itibariyle bir mesele ile ilgili hükmün ne olduğunun araştırılması iken, taharrî hükmün ne olduğundan ziyade hükmün uygulanmasıyla ilgilidir. Taharrînin hükmün uygulanmasıyla ilgili olan tahkiku'l-menât içtihadından farkı ise taharrîye karışıklığın bulunması durumunda başvurulmasıdır.

Diğer yandan içtihat ve taharrî arasındaki kavramsal ilişkinin belirtilen şekilde kurulması da mantıksal açıdan yanlıştır. Zira taharrî, bir içtihat yöntemi ise içtihadın daha genel, taharrînin daha özel olması gerekir. Bu durumda söz konusu bakış açısına göre iki kavram arasındaki mantıksal ilişkinin “Her taharrî içtihatıdır, fakat her içtihat taharrî değildir” şeklinde olması gerekirdi.

3. Taharrî ve ihtiyat

Literatürde zaman zaman birbirinin yerine kullanılsa²⁶ da *ihtiyat*, harama düşmekten sakınmak için şüpheli durumlarda daha titiz davranmayı ifade eden bir kavramdır. İkisi arasındaki farkı Haneî fıkh kitaplarında yer alan şu mesele üzerinden görmek mümkündür. Müslüman ve sözüne güvenilir bir kimse, suyun necis olduğunu haber verdiğinde mükellef bu su ile abdest almaz, teyemmümle namazını kılar. Bu durumda taharrîye başvurmaz. Haber veren kişi fâsık veya durumu bilinmeyen biriye bu durumda mükellef, taharrîye başvurur. Necis olduğunu haber vermesi konusunda doğru söylediği hakkında kendisinde zann-ı galip oluşursa namazını teyemmümle kılar bu su ile abdest almaz. Necis olduğuna kanaat getirdiği suyu döküp sonra teyemmüm yapması ise ihtiyata daha uygundur. Zann-ı galibi fâsık kişinin verdiği haberin yalan olduğu yönünde ise bu su ile

²⁵ Akay, “İslam Hukukunda Bir İctihad Yöntemi Olarak Taharrî/Tevahhî”, 8, 19.

²⁶ Alâüddîn el-Buhârî, Abdülazîz b. Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr fî Usûli'l-Pezdevî* (Dâru'l-Kitâbi'l-İslamî, ts.), 3/23.

abdest alır, teyemmüm yapmaz. Çünkü taharrî ile fâsığın verdiği haberin yalan olma tarafı daha ağır basmıştır. Uygulanacak hüküm açısından cevap budur, fakat ihtiyata göre hareket edilecekse bu su ile abdest aldıktan sonra bir de teyemmüm yapar.²⁷ Buna göre taharrînin bir tür ihtiyat olduğu şeklindeki değerlendirmeler de isabetli değildir.

D. Taharrînin Meşruiyeti

Taharrînin, diğer deliller bulunmadığında kendisine başvurulmuş bir yol olduğunun belirtilmesi ve sonraki bazı usulcüler tarafından Kitab, Sünnet, icmâ veya kıyastan birine ya da sadece kıyasa ilhak edilmesi, esasen taharrînin meşruiyetine vurgu yapma anlamı taşır. Zira taharrîye başvurma acziyet halinde zaruretten kaynaklandığı birçok usulcü ve fakih tarafından belirtilmiştir. Belirtilen bu şartlar söz konusu olduğunda belli konularda taharrîye başvurulabileceği veya başvurulması gerektiğinde mezhepler arasında ittifak bulunmakla birlikte sonuçta taharrînin zanna dayanması sebebiyle taharrîye başvurulmasını reddeden yaklaşımlar da mevcuttur. Nitekim Serahsî, bazıların bir tür zan olduğu, zannın da hakikatten bir şey ifade etmediği ve taharrîye başvurulması durumunda şekkin tamamen ortadan kalkmadığı gerekçesiyle taharrî ile amel etmeye karşı çıktıklarını belirtir. Buna karşılık Serahsî'ye göre taharrî, şek olmadığı gibi sıradan veya uyulması yasaklanan bir zan da değildir. Çünkü şek durumunda ilim ve cehalet tarafı eşittir, zanda ise iki taraftan birinin delilsiz olarak diğerine ağır basması söz konusudur. Taharrî ise galip rey ile iki taraftan birinin ağır basması olup kesin bilgiyi gerektirmese de taharrî ile ilim tarafı ağır basar. Serahsî'nin taharrîyi kabul etmeyenlerle kimleri kastettiği açık olmamakla birlikte bunların dinde her türlü zanna karşı çıkan Zahiriler olması muhtemeldir. Nitekim İbn Hazm (ö. 456/1064), kibleyi bilmeyen kişiye Allah'ın taharrîyi vacip kılmadığını, aksine bu kişiden kibleye yönelme farzının düştüğünü ve bu durumda istediği yöne yönelerek namaz kılabileceğini ifade eder.²⁸ Aynı şekilde İbn Hazm, taharrî ile eş anlamlı gördüğü ihtiyatı eleştirirken de uyulması konusunda hakkında nas ve icmân bulunmadığı taharrî ve ihtiyatın caiz olmadığını ifade eder.²⁹

Taharrîyi kabul edenler buna başvurma meşruiyetini Kitab, Sünnet, icmâ ve aklî delil ile temellendirmeye çalışmışlardır.

²⁷ Mergînânî, Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, thk. Tallâl Yusuf (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 4/365.

²⁸ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 4/409.

²⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, 6/15.

Kitaptan getirilen delil, hicret edip Medine'ye gelen kadınların müslüman olup olmadıklarının denenmelerini emreden âyettir (Mümtehine, 60/10). Serahsî, bu denemenin taharrî ve zann-ı galiple olacağını ve bunun sonucunda oluşan kanaat için ayette *ilim* kelimesinin kullanıldığını ifade eder.

Sünnetten delil ise “*Mümin, Allah'ın nuruyla bakar.*”, “*Müminin firaseti yanılmaz.*”, “*Sana şüphe vereni bırak şüphe vermeyeni al.*” şeklindeki rivayetlerdir. Bir başka rivayette de Hz. Peygamber Vâbısa'ya şöyle demiştir: “*Elini göğsüne koy! Günah, insanlar sana fetva verse de kalbini tırmalayan şeydir.*” Yine Hz. Peygamber, namazın rekâtlarında duyulan şüphe hakkında “*Kim namazında şüphe eder, üç rekât mı dört rekât mı kıldığını bilemezse doğrunun ne olduğu konusunda taharrîde bulunsun ve bunun üzerine bina etsin.*” buyurmuştur.

Aklî delil ise taharrî sonucunda oluşan galip reye göre hareket edilmesinin şer'îde kabul edilen bir yol olmasıdır. Nitekim Serahsî, aklî delili şu şekilde izah eder: Şer'î hükümlerde içtihatla amel etmek caiz olup bu, sonuçta galip rey ile amel etmektir. Sonra içtihat, her ne kadar kendisiyle ilkten hüküm sabit olmasa da şer'î hükümlerin dayanaklarından biri haline gelmiştir. İşte taharrî de her ne kadar kendisiyle ilkten ibadetler sabit olmasa da ibadetlerin edasına ulaşmanın dayanaklarından biridir. Galip reye dayanan savaşlarla ilgili durum da bunun böyle olduğunu gösterir. Çünkü dokunulmaz olan canı ölüme atma söz konusu olmasına rağmen bu konularda da galip rey ile amel edilmesi caizdir.³⁰

E. Fıkıh Usulünde Taharrî

İhtiyaç duyulması halinde kendisine başvurulacak bir yol olduğu belirtilmekle birlikte fıkıh usulünde taharrîye deliller arasında müstakil olarak yer verilmemesinin nedeni, bunun aslında Kitab, Sünnet, icmâ veya kıyastan biriyle amel etmek olduğu şeklinde açıklanmıştır. Molla Fenârî (ö. 834/1431) ve İbn Nüceym, istishâbu'l-hâl ile taharrînin kıyasa tabi olduğunu belirtirken,³¹ Molla Hüsrev (ö. 885/1480) bunu kıyasa hasretmeyip taharrînin dört delilden biriyle amel etmek olduğunu söylemiştir.³²

Fıkıh usulünde taharrîye başvurmanın değinildiği bazı meseleler vardır. Bunlardan biri, Hanefî usulcülerin “Haberin konusu” başlığı altında

³⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/186.

³¹ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâiyi' fî Usûli's-Şerâiyi'*, 1/25; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, 1/7.

³² Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali, *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhî Mirkâtî'l-Vusûl*, çev. Davut İltâş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024), 1/286.

“İbadetlerle ilgili konularda haber-i vâhidin kabulü” konusunda fâsık kişinin bir şeyin helallîği veya haramlığı, su, elbise ve kapların temiz veya necis olması gibi diyânî konularda verdiği haber konusundadır. Bu durumda mükellefin, fâsığın verdiği haber konusunda taharrîde bulunup kanaatini sağlamlaştırması gerekir. Çünkü bu tür durumlar, zaruretin söz konusu olduğu durumlar olup her zaman bu tür şeyleri sorup öğrenecek adil kişileri bulmak mümkün olmaz.³³ Hanefî usulcülerin değindiği diğer bir mesele de sahâbîyi taklidi gerekli görmeyenler açısından sahâbî sözüyle kıyasın çatışması veya iki kıyasın çatışması durumunda taharrîye başvurulmasıdır. Bu durumda olan bir müçtehidin, taharrîye başvurmak suretiyle ikisinden biriyle amel etmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁴ Diğer bir konu ise kıyasta asıl ile fer arasını birleştirmek için illet olmaya uygun vasıflardan birinin taharrîye başvurmak suretiyle illet olduğuna hükmedilmesidir.³⁵

F. Taharrîye Başvurmanın Şartı

Yapılan tanımlardan anlaşılacağı üzere taharrîye ancak acziyet halinde başvurulur ki, bu acziyetin sebebi kendisinde daha kuvvetli bir delilin bulunmamasıdır. Mesela kible tayini ve benzeri karışıklığın bulunduğu durumlarda kibleyi gösteren işaretlerin bulunması ya da mükellefin güneş ve yıldızların konumundan hareketle kibleyi tayin etme bilgisine sahip olması, meselenin hakikatini öğrenmek için soracak birinin bulunması gibi durumlarda taharrîye başvurmak caiz görülmemiştir.³⁶ Bu hüküm, “İstihbâr (sorma) taharrînin üzerindedir” şeklinde bir kaideye bağlanmıştır. Çünkü haber hem soran kişi hem de başkaları açısından bağlayıcı iken taharrî sadece taharrîye başvurmanı bağlar.³⁷ Bu yüzden taharrî sonucunda kiblenin farklı yönlerde olduğuna kanaat getiren mükelleflerden her birinin kendi kanaati doğrultusunda namazını kılması gerekir.

Taharrîye başvurulması acziyetten kaynaklanmakla birlikte kimi zaman acziyetin var olup olmadığı, dolayısıyla taharrîye başvurulup vurulmayacağı konusunda farklı değerlendirmeler söz konusu olabilmektedir. Mesela biri temiz, diğeri necis iki su kabının karışması durumunda başka su yoksa Hanefiler, teyemmüm sebebiyle acziyetin

³³ Pezdevî, Ebû'l-Usr Fahrulislâm Alî b. Muhammed, *Usûlû'l-Pezdevî (Keşfü'l-Esrâr şerhi ile)* (Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3/21; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhî Mirkâtî'l-Vusûl*, 2/1056.

³⁴ Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 216; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr fî Usûli'l-Pezdevî*, 3/78.

³⁵ Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn, *et-Telhîs* (Beyrut: Dâru'l-Besâiri'l-İslâmiyye, ts.), 3/161.

³⁶ Semerkandî, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, 1/120; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi's-Serâi'*, 1/118.

³⁷ Mergînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, 1/47; Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrudîn Osmân b. Alî, *Tebyînü'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* (Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1313), 1/101.

bulunmadığı gerekçesiyle taharrîyi caiz görmemiştir. Çünkü halef olan teyemmümün varlığı, taharrîye başvurmaktan daha kuvvetlidir. Ancak birinde necis su, ikisinde temiz su bulunan üç kabın karışması durumunda galip olan dikkate alınarak teyemmüm yapılmayıp taharrîye başvurulması gerekir. Buna karşılık Şâfiî, birinde temiz su, diğerinde necis su bulunan iki kabının karışması meselesinde suyun varlığının teyemmüme engel olduğunu, dolayısıyla ortada gerçek anlamda bir acziyetin bulunmadığını, temiz suya ulaştıracak taharrînin bulunması sebebiyle mükellefin abdest alıp namazını kılmasının caiz olduğunu söylemiştir.³⁸

Karışıklığın bulunduğu durumlarda taharrîye başvurabilmek için mükellefin karşı karşıya kaldığı durumda başka bir alternatifinin bulunmaması gerekir. Alternatifin bulunup bulunmaması ise durumdan duruma değişebilir. Mesela Hanefilere göre yolcunun yanında birinde temiz su, diğerinde necis su bulunan iki kap bulunması ve hangisinin temiz hangisinin necis olduğunu bilmemesi halinde içmek için taharrîye başvurabilir, fakat abdest için taharrîye başvuramaz. Çünkü bu durumda içmenin bir alternatifi yoktur, fakat abdestin, teyemmüm şeklinde bir alternatifi vardır.³⁹

G. Fıkıh Literatüründe Taharrînin Söz Konusu Edildiği Meseleler

Fıkıh eserlerinde taharrîye başvurmanın söz konusu edildiği belli başlı bazı meseleler vardır. Bu konuların bir kısmında taharrîye başvurulması vacip, bir kısmında caiz, bir kısmında ise caiz değildir. Serahsî'nin "Kitabu't-Taharrî" bölümünde ele aldığı konular incelendiğinde taharrînin daha ziyade şu konularda söz konusu olduğu görülür.

- Namaz konusunda kible yönünün bilinmemesi durumunda kiblenin tayini,
- Namaz rekâtlarının eksik veya fazla kılınmasından şüphe edilmesi,
- Farz namaza veya oruca başlamak için vaktin girip girmediğinde şüphe duyulması,
- Namaz kılma konusunda temiz ve necis elbiselerin karışması,
- İçinde temiz ve necis suların bulunduğu kapların karışması,
- Zekâtın verilmesinde hak sahibi olan fakirlerin kimler olduğunun belirlenmesi,

³⁸ Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl, *el-Muhtasar* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990), 111; Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed, *el-Hâvi'l-Kebîr*, thk. Alî Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmet Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 2/244; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr fî Usûli'l-Pezdevî*, 3/83, 4/163.

³⁹ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 2/14.

- Hac ve umre yaparken mîkat sınırının tespit edilmesi,
- Usulüne uygun kesilen hayvan ile murdar hayvanların yüzülmesinden sonra karışması,
- Domuz veya murdar hayvanın yağı ile zeytinyağının karışması,
- Müslümanların ölüleriyle gayr-i müslimlerin ölülerinin karışması,
- Sesi gür ve güzel olan müezzini belirleme.⁴⁰

Bezzâzî (ö. 827/1424), *Menâkıb-ı Ebû Hanîfe* isimli eserinde taharrî konusuna dair bir başlık açarak taharrînin esas itibariyle namaz, zekât ve ihtilatın bulunduğu konularda söz konusu olduğunu belirtir ve özellikle anlaşılması konusunda problem olduğunu düşündüğü *ihtilat* konusundaki taharrî meselesi üzerinde durur. Buna göre ihtilat iki türlüdür. Birincisi, iki şeyin birbirine nüfuz ederek iyice karışması olup bu, *ihtilat-ı mûmâzece* olarak adlandırılır. İkincisi ise iki şeyin birbirine nüfuz etmeden karışmasıdır ki, bu da *ihtilat-ı mücâvere* olarak adlandırılır.

İhtilat-ı mûmâzecenin örneği iki sıvı yağın karışması olup taharrîye başvurmanın imkânı yoktur. Bu durumda temiz ve necis olan eşit veya necis olan daha fazla ise bu yağdan hiçbir şekilde istifade edilemez. Ancak temiz olan daha çok ise bu yağ hiçbir şekilde yemekte kullanılamaz, yemek dışında ise kullanılabilir.

İhtilât-ı mücâvere ise kendi içinde dört türlü olur:

1) Temiz kapların necis kaplar ile karışması: Mükellefin abdest alması gerekiyorsa bu durumda temiz olanlar fazla ise mükellef, taharrîye başvurur ve temiz olduğuna kanaat getirdiği ile abdest alır. Bu durumda taharrîyi terk etmesi caiz değildir. Necis olanlar fazla veya eşitse taharrîye başvurmaz, teyemmüm yapar. Susuz kalmış ise taharrîye başvurur. Çünkü susuzluğu gidermenin alternatifi yoktur. Sıvı yağ, süt ve sirke gibi diğer sıvılarda da hüküm böyledir.

2) Temiz etlerin murdar etler ile karışması: Temiz ve necis etleri birbirinden ayıracak bir alâmet yoksa bu durumda temiz olanlar fazla ise taharrîye başvurur ve necis olduğuna kanaat getirdiğini atar. Necis olanlar fazla veya eşit ise taharrîye başvurmaz. Zaruret durumu söz konusu ise bu durumda taharrîye başvurur.

3) Temiz ve necis elbiselerin karışması: Bu durumda ister temiz olan ister necis olan fazla olsun isterse eşit olsun taharrîye başvurur. Çünkü elbiselerin hükmü, yiyeceklerin hükmünden daha hafiftir. Nitekim başka bir elbisenin bulunmaması durumunda bir elbisenin sadece dörtte biri temiz

⁴⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/187-209.

olsa onunla namaz kılınır, bu durumda çıplak olarak namaz kılınmaz.

4) Müslümanların ölülerinin gayrimüslimlerin ölüleriyle karışması: Bunları birbirinden ayıracak bir alâmet varsa buna göre hareket edilir. Ayıracak bir alâmet yoksa veya ortak alâmetler varsa bu durumda ölülerin çoğu müslüman ise cenaze namazları kılınır, müslümanların kabristanına defnedilir. Çoğu müşrik/kâfir ise hiçbiri yıkanmaz ve kâfirlerin mezarlığına defnedilir. Sayıları eşit ise ne yapılacağı konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazılarına göre müslümanların kabristanına, bazılarına göre kâfirlerin kabristanına defnedilir. Diğer bir görüşe göre ise müstakil bir yere defnedilir ve üzeri dümdüz bırakılır.⁴¹

Bu ve benzeri durumlarda taharrîye başvurma caiz veya vacip olması, taharrîye başvurulduktan sonra hakikatin, taharrî sonucunda oluşan kanaatin aksi yönünde olduğunun anlaşılması halinde amelin tekrarlanıp tekrarlanmayacağı konularında kimi zaman mezheplerin bakış açılarına göre farklı değerlendirmeler söz konusudur. Mesela taharrîde bulunduktan sonra namaz kılınan yönün kible olmadığının anlaşılması durumunda Hanefilere göre mükellefin namazı iade etmesi gerekmez iken Şâfiî, kibleye arkasını döndüğünün anlaşılması durumunda namazı iade etmesi gerektiği görüşündedir.⁴² Bununla birlikte genel olarak benimsenen kural şudur: *Zaruretin mübah kıldığı her durumda karışıklık bulunması halinde taharrî caizdir.*⁴³

H. Taharrîye Başvurmanın Caiz Olmadığı Konular

Zaruretin ve karışıklığın bulunmasına rağmen taharrîye başvurma caiz olmadığı bazı konular vardır. Bu durumlar *“Zaruret halinde mübah olmayan hiçbir konuda taharrî caiz değildir”*⁴⁴ şeklinde genel bir kurala bağlanmıştır. Özellikle cinsel ilişkinin söz konusu olduğu durumlarda taharrîye başvurulması caiz görülmemiştir. Bu husus, kaynaklarda *“La yecüzü't-taharrî fi'l-fürûc/fi'l-ebdâ”* şeklinde özel bir kaideye bağlanmıştır. Bu yüzden mesela bir kimsenin eşinin başka kadınlarla karışması veya cariyesinin başkasının cariyeleriyle karışması durumunda veya birden fazla cariyesi olan birinin azat ettiği cariyeyi unutması, birden fazla eşi olan bir kimsenin eşlerinden birini üç talakla boşayıp hangisini boşadığını unutması, bir kimsenin iki kız kardeşe iki ayrı akitle evlenip hangisinin önce olduğunu

⁴¹ Bezzâzî, Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kerderî, *Menâkıb-ı Ebî Hanîfe*, çev. Osman Bayder (İstanbul: Misvak Neşriyat, 2023), 2/232-235.

⁴² Mergînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, 1/47.

⁴³ *Mevsûatü'l-Kavâidü'l-Fıkhiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2003), 1/92.

⁴⁴ Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, 3/228; Bezzâzî, *Menâkıb-ı Ebî Hanîfe*, 1/237.

unutması gibi durumlarda cinsel ilişkide bulunmak için taharriye başvurulması caiz görülmemiştir. Çünkü bu konuda asıl olan haramlıktır.⁴⁵ Yine bir kimsenin kâtilinin başkalarıyla karışması durumunda taharriye başvurulması da caiz değildir.⁴⁶ Çünkü taharrî, sonuç itibariyle zan ifade etmekte olup şüpheden tamamen uzak değildir. Şüphenin söz konusu olduğu durumlarda da kural olarak had ve kısas cezaları düşer.

Sonuç

1. *Taharrî*, mükellefin amelî bir konuda karar vermek zorunda kalıp söz konusu mesele hakkında başka bir delil bulamadığında en uygun olanı seçmek için araştırma yapması, bir kanaat oluşturması anlamına gelen bir fıkıh terimidir. Bu yönüyle terim anlamının, sözlük anlamı doğrultusunda şekillendiğini söylemek mümkündür.

2. Fıkıh literatüründe *taharrî* ile eşanlamı olarak kullanılan diğer bir terim de *tevahhîd*dir. Bununla birlikte taharrî teriminin kullanımı daha yaygındır. Serahsî ve onu takip eden bazı Hanefiler, taharrînin ibadetle ilgili konularda, tevahhînin ise muâmelâtla ilgili konularda kullanıldığını belirterek ikisi arasında ilgili olduğu konular açısından bir ayırım yapmış olsalar da bu ayırım, fukahânın geneli tarafından kabul görmemiştir.

3. Taharrî, diğerleriyle kıyaslandığında Hanefî fıkıh literatüründe daha fazla işlenmiş bir kavramdır. Taharriye başvuru konular, erken dönemde Hanefî fıkıh literatüründe “Kitâbu’t-Taharrî” başlığı altında toplanmıştır. Bu başlık altında bu konuları ilk toplayan kişi, İmam Muhammed olmuştur. Hâkim eş-Şehîd, Serahsî ve Burhâneddîn el-Buhârî gibi sonraki bazı Hanefî fakihler tarafından yazılan eserlerde de taharrî ile ilgili konular yine “Kitâbu’t-Taharrî” başlığı altında incelenmiş olmakla birlikte diğer eserlerde bu başlık terk edilerek taharrînin söz konusu olduğu meseleler, ilgili yerlere dağıtılmıştır.

4. Taharrî fıkıh ve fıkıh usulünde özellikle ilham, içtihat ve ihtiyat ile ilişkilendirilerek karşılaştırılmıştır. İfade ettikleri bilgi değeri (zan, zann-ı galip) ve çaba sarf etmenin söz konusu olması bakımından örtüşmekle birlikte taharrî kavramıyla diğer kavramlar arasında belirgin farklılıklar mevcuttur.

5. Fıkıh usulünde ise diğer delillere dâhil olduğu belirtilmiş ve bazı usulî konularda taharriye başvurulacağı ifade edilmiştir.

⁴⁵ Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, 2/15; Kerâbîsî, Es’ad b. Muhammed en-Nîsâbü’rî, *el-Furûk*, thk. Muhammed Tamûm (Kuveyt: Vezâratü’l-Evkâfî’l-Kuveytiyye, 1982), 1/357.

⁴⁶ Kerâbîsî, *el-Furûk*, 1/357.

6. Taharrîye başvurmanın meşruiyeti Kitab, Sünnet, icmâ ve aklî delil ile temellendirilmiştir.

7. Taharrîye başvurmak için bazı şartların bulunması gerekir. Bu şartların başında kendisinden daha kuvvetli bir delilin bulunmaması, bir acziyet durumunun bulunması ve mükellefin karşı karşıya kaldığı durumla ilgili başka bir alternatifinin olmaması gelmektedir.

8. Taharrînin söz konusu olduğu konular incelendiğinde bunların genelde ibadet ve ibadet içerikli konular olduğu görülmektedir. Bu konularda taharrîye başvurulması da genellikle karışıklığın bulunmasından kaynaklanmaktadır.

9. Bazı durumlarda taharrîye başvurulması caiz veya vacip kabul edilirken özellikle kesin bilginin arandığı bazı konularda taharrîye başvurulması caiz görülmemiştir.

10. Fıkıh ekollerinin anlayışına bağlı olarak bazı durumlarda zaruretin bulunup bulunmadığı, dolayısıyla taharrîye başvurulup başvurulmayacağı tartışma konusu olmuştur. Aynı şekilde kıble meselesinde olduğu gibi bazı meselelerde taharrîye başvurulduktan sonra hakikatin aksi yönde olduğunun anlaşılması durumunda amelin tekrarlanıp tekrarlanmayacağı konusunda da ihtilaf söz konusudur.

Hakem: Dış, Bağımsız.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma özgündür.

2. Yazar Katkıları:

Fikir: Dİ; **Kavramsallaştırma:** Dİ; **Literatür Taraması:** Dİ; **Veri Toplama:** Dİ; **Veri İşleme:** Dİ; **Analiz:** Dİ; **Yazma - orijinal taslak:** Dİ; **Yazma - inceleme ve düzenleme:** Dİ.

3. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

4. Finansman/Destek:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-Esrâr fî Usûli'l-Pezdevî*. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Akay, İhsan. "İslam Hukukunda Bir İctihad Yöntemi Olarak Taharrî/Tevahhî". *Turkish Studies* 13/17 (2018).
- Askerî, Ebû Hilal el-Askerî. *el-Furûku'l-Lugaviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426.
- Bezzâzî, Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî. *Menâkıb-ı Ebî Hanîfe*. çev. Osman Bayder. İstanbul: Misvak Neşriyat, 2023.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn. *et-Telhîs*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh (Abdullâh) b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî. *Takvîmü'l-Edille*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmarrâî. Mektebetü Hilâl, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddül-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1992.
- İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed el-Vergammî. *el-Muhtasaru'l-Fıkhî*. thk. Hâfiz Abdurrahman Muhammed Hayr. Müessesetü Halef Ahmed, 2014.
- İbn Ebî Zeyd, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd el-Kayrevânî. *en-Nevâdir ve'z-Ziyâdât*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris. *Mücmelü'l-Lüga*. thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*. Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*. çev. Osman Bayder. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu

Başkanlığı Yayınları, 2022.

İbn Rüşd (el-Cedd), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-Tahsîl*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebû Amr Takiyüddîn Osmân b. Salâhiddîn. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. thk. Âişe Abdurrahmân. Dâru'l-Meârif, ts.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî. *Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

Kerâbîsî, Es'ad b. Muhammed b. el-Hüseyn en-Nisâbü'rî. *el-Furûk*. thk. Muhammed Tamûm. Kuveyt: Vezâratü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1982.

Kocabaş, Savaş. "İslam Hukukunda Mükellefin İctihadı (Taharri) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014).

Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî. *et-Tecrid*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cuma Muhammed. Kahire: Dâru's-Selâme, 2006.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *el-Hâvi'l-Kebîr*. thk. Alî Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmet Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

Mergînânî, Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Ferganî. *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*. thk. Tallâl Yusuf. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Mevsûatü'l-Kavâidü'l-Fıkhiyye. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2003.

Molla Fenârî, Şemsüddîn Muhammed b. Hamza. *Fusûlü'l-Bedâyi' fî Usûli's-Şerâyi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali. *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhî Mirkâtî'l-Vusûl*. çev. Davut İltaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024.

Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî. *el-Muhtasar*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.

Neseffî, Ebû Hafs Necmeddîn Ömer b. Muhammed. *Tilbetü't-Talebe fî'l-İstılâhâtü'l-Fıkhiyye*. Bağdat: el-Matbaatü'l-Âmire, 1311.

Pezdevî, Ebü'l-Usr Fahrulislâm Alî b. Muhammed. *Usûlü'l-Pezdevî (Keşfü'l-Esrâr şerhi ile)*. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.

Semerkindî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed.

Tuhfetü'l-Fukahâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

Semerkandî, Ebû Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-Usûl fî Netâici'l-Ukûl*. thk. Muhammed Zeki Abdülber. Katar, 1984.

Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1993.

Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî. *Usûlü's-Serahsî*. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî. *el-Asl (el-Mebsût)*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efğânî. İdâratü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye, ts.

Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî. *Keşşâfü Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996.

Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî ez-Zeylaî. *Tebyînü'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1313.

TAHARRĪ IN CLASSICAL FIQH DOCTRINE

 Davut İLTAŞ^a

Extended Abstract

The acquisition of a technical meaning by a concept often occurs through the narrowing of meaning in a word commonly used in its lexical sense. In such cases, where the term derives its technical meaning, the connection between the term's lexical and technical meanings generally continues. Moreover, to distinguish a term in terms of its content from similar concepts, it is essential to define it comprehensively and exclusively (inclusive of all its members and exclusive of non-members).

The term *taharrī* (investigation) used in Islamic jurisprudence (*fiqh*) is one of those terms that retains its connection to its lexical meaning. The technical meaning of the term is largely shaped within the framework of its lexical meaning. Lexically, *taharrī* means to intend, to turn toward, or to search for what is most appropriate and correct. As a technical term in *fiqh*, it is defined as "seeking the most likely conclusion about an issue when it is not possible to ascertain its reality." *Taharrī*, for example, applies in cases such as determining the direction of the *qibla* (the direction of prayer) when it is unknown. It involves forming an opinion when a person faces a situation of ambiguity and lacks other evidence to guide their actions.

With technological advancements, the increase in communication and transportation means has reduced the necessity of resorting to *taharrī* compared to earlier times when such facilities were absent. However, it has not become entirely obsolete. Therefore, it continues to exist as a method that individuals can turn to when needed.

Although *taharrī* is primarily a method applied in Islamic jurisprudence, it is also mentioned in Islamic legal theory (*uṣūl al-fiqh*) in certain contexts. For instance, it is referred to in matters of worship, such as when considering reports provided by an unreliable individual, the conflict between analogies

^a Assoc. Prof., Erciyes University, diltas@erciyes.edu.tr

or between a Companion's statement and an analogy, or identifying a relevant attribute suitable for legal causation ('illah) when connecting the original case (aṣl) and the derived case (far'). The fact that taharrī is not regarded as an independent source of evidence in uṣūl al-fiqh is explained by its reliance on other sources of evidence.

The concept of taharrī, both in its theoretical aspect and practical application in fiqh, has been more extensively addressed in the Hanafi legal doctrine compared to others. In early Hanafi fiqh literature, topics related to taharrī were gathered under the title "Kitāb al-Taharrī" (The Book of Investigation). The first scholar to compile such topics under this title was Imam Muhammad al-Shaybani. Subsequent Hanafi jurists, such as Hakim al-Shahid, al-Sarakhsī, and Burhan al-Din al-Bukhari, also addressed issues related to taharrī under the same title in their works. However, in later literature, the title "Kitāb al-Taharrī" was abandoned, and related issues were distributed under various sections.

In fiqh, taharrī is particularly relevant in the domain of worship and has been used synonymously with the term tawahhī (estimation). Although some have distinguished between the two, suggesting that taharrī applies primarily to acts of worship while tawahhī pertains to transactions (mu'āmalāt), this distinction has not been universally accepted.

Due to its association with forming an opinion at the level of predominant conjecture (ẓann al-ghālib), taharrī has been linked to concepts such as ijtihād (independent reasoning), ilhām (inspiration), and ihtiyāt (caution). However, taharrī differs from these concepts in significant ways. Unlike ilhām, which is considered specific to righteous individuals, taharrī can be utilized by anyone, regardless of their moral character. Additionally, taharrī is not restricted to qualified jurists (mujtahids) as ijtihād is; it can be employed by any individual, irrespective of their level of expertise. Furthermore, while ihtiyāt refers to taking extra caution in implementing rulings, taharrī is distinct in its method and scope. Therefore, equating taharrī with ijtihād, ihtiyāt, or ilhām, or considering it a type of ijtihād, as some contemporary scholars have done, is an inaccurate assessment.

Setting aside some isolated views, taharrī has been legitimized as a valid method in the absence of stronger evidence based on the Qur'an, Sunnah, consensus (ijmā'), and reason. Taharrī is generally resorted to in situations of necessity arising from the lack of stronger evidence. For instance, in determining the qibla, if there are indicators such as landmarks or knowledge of the position of the sun and stars, or if someone is available to

provide reliable guidance, resorting to taharrī is not considered permissible. The issues for which taharrī is applied predominantly involve matters of worship and related topics. These issues typically share the characteristic of ambiguity (ikhtilāf). There are also differences of opinion among schools of thought regarding whether taharrī can be applied in certain situations, such as whether actions performed based on taharrī should be repeated if it is later discovered that the truth lies in the opposite direction.

In matters where conjecture is deemed sufficient for action, resorting to taharrī is considered permissible or even obligatory. However, in situations where certainty is required, the use of taharrī is not deemed permissible. General principles (qawā'id kulliyyah) have also been established in the literature to determine the conditions under which taharrī can be utilized.

Keywords: Islamic Law, taharrī, tawahhī, ijtihad, ihtiyat, ilham, ihtilāt.

Peer-review: External, Independent.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work is original.

2. Author Contributions:

Concept: Dİ; **Conceptualization:** Dİ; **Literature Search:** Dİ; **Data Collection:** Dİ; **Data Processing:** Dİ; **Analysis:** Dİ; **Writing – original draft:** Dİ; **Writing – review & editing:** Dİ.

3. Ethics approval:

Not applicable.

4. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

5. Competing interests:

The author declares no competing interests.

